

FELSEFE DÜNYASI

2012/2 Sayı: 56 YILDA İKİ KEZ YAYIMLANIR ISSN 1301-0875

Sahibi

Türk Felsefe Derneği Adına
Başkan Prof. Dr. Ahmet İNAM

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü

Prof. Dr. Murtaza KORLAELÇİ

Yazı Kurulu

Prof. Dr. Ahmet İNAM
Prof. Dr. Murtaza KORLAELÇİ
Prof. Dr. Hüseyin Gazi TOPDEMİR
Prof. Dr. Celal TÜRER
Doç. Dr. Levent BAYRAKTAR
Doç. Dr. Şamil ÖÇAL
Dr. Necmettin PEHLİVAN

Felsefe Dünyası Hakemli Bir Dergidir.

Felsefe Dünyası 2004 yılından itibaren PHILOSOPHER'S
INDEX ve TUBİTAK/ulakbim tarafından dizinlenmektedir.

Yazışma ADRESİ

PK 21 Yenişehir/Ankara
Tel & Fax: 0 312 231 54 40

Fiyatı: ₺ 25 (KDV Dahil)

Banka Hesap No: Vakıf Bank Kızılay Şubesi: 00158007288336451
IBAN : TR82 0001 5001 5800 7288 3364 51

Dizgi ve Baskı

Türkiye Diyanet Vakfı
Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi
Alınteri Bulvarı 1256 Sokak No: 11 Yenimahalle/ANKARA
Tel: 0 312 354 91 31 (Pbx) Fax: 0 312 354 91 32

KÖTÜLÜK PROBLEMİNE EPIKTETOS'UN MUTLULUK ÖĞRETİSİYLE BAKMAK

Mehmet ÖNAL*

I. Giriş

Din felsefesi, felsefenin bir alt dalı olarak, dine rasyonel açıdan bakmak¹ ve din üzerine düşünmek olarak geniş anlamda ele alındığında felsefe tarihi kadar eski bir geçmişe sahiptir². Fakat dar anlamda din felsefesi, dinî fonksiyonun ve bu fonksiyonun kategorilerinin teorisi³ veya dinin felsefî açıdan ele alınması⁴ olarak ifade edilirse 17. Yüzyıldan sonra gelişen çok yeni bir felsefe dalı olarak değerlendirilebilir. Yani bu son anlamda felsefe aracılığıyla dinin zaman ve mekân üstü özünün yakalanması hedeflenmektedir⁵. Hemen hemen her din felsefesinde artık mutlak hale gelmiş olan şu temel araştırma konularıyla karşılaşırız: Tanrı'nın varlığı ve sıfatları, iman ve akıl ilişkisi, peygamberlik, vahiy ve mucize, kötülük problemi, Tanrı, insan ve doğa ilişkisi, ölüm ve sonrası ile dinin diğer bilgi dallarıyla ilişkisi...

Tanrının varlığı ile ilgili tartışmalara paralel olarak şekillenen temel konularından biri olan kötülük problemi ciddi anlamda felsefeye David Hume'nin (1711-1766) *Doğal Din Üzerine Diyaloglar* adlı eserindeki tartışmalarıyla girmiş bulunuyordu. Nitekim Hume henüz Din Felsefesi diye bir disiplinin olmadığı bir dönemde, bu alana ait pek çok problemi ciddi bir felsefî duyarlıkla analiz etmiştir⁶. Daha sonra Leibniz'in(1646-1716) *Teodicy* adını verdiği bir eser kaleme alması ve kötülüğü enine boyuna tartışması ile *teodise* adıyla tartışılmaya başlandı. Her ne kadar problemin kendisi bu iki Yeniçağ filozofunun çalışmalarıyla resmi anlamda tartışmaya konu olmuş olsa da kökleri itibariyle çok eski bir tartışma konusudur.

* İnönü Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, Doç. Dr., mhtbv63@gmail.com,

1 Mehmet S. Aydın, *Din Felsefesi*, İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İzmir, 2002, s. 3.

2 Ahmet Arslan, *Felsefeye Giriş*, Vadi Yayınları, Ankara, 2001, s. 219.

3 Paul Tillich, *Din Felsefesi*, Çeviren: Zeki Özcan, Alfa, İstanbul ve Bursa, 2000, s. 42.

4 Aydın, 2002, s. 1.

5 Necip Taylan, *İslam Düşüncesinde Din Felsefeleri*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 1997, s. 15.

6 Mustafa Çevik, *David Hume ve Din Felsefesi*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2006, s. 5.

Epiküros felsefesine dayanarak Tanrı'nın adaletini sorgulayan ve onun varlığı ile kötülüğün bir arada düşünülemediğini ima eden Hume'ye göre kötülüğün dört (doğal) nedenin vardır. Bunlar: Hem insan hem de hayvanların acı hissetmeye yatkın olmaları, dünyanın genel yasalar tarafından yönetiliyor olması, hayvanlarda var olan özelliklerin ve güçlerin kısıtlı olması ve son olarak da doğada mevcut kötü işçiliktir.⁷ Hume'nin bu görüşleri kötülük konusundaki tartışmaların din felsefesi açısından başlatıcısı olmuştur. Fakat daha geniş anlamda baktığımızda, kötülük problemi kökü itibarıyla felsefe tarihinde Platon'a ve hatta ondan öncesine kadar götürülebilir. Şayet Mehmet Aydın'ın din felsefesinin, metafizik ve kozmolojik problemler grubunda saydığı, *insanın topyekün âlemdeki yeri ve önemi*⁸ söz konusu edildiğinde, kötülük probleminin felsefe öncesi bir geçmişinin olduğu bile söylenebilir.

II. Felsefede Kötülük Probleminin Arka Planı

Türkçede kötülük, aşağı ve değersiz olan, hoş gitmeyen, zarar veren iş, kınama ve ayıplamanın konusu olan şey ya da şer olarak isimlendirilen her şeye yüklenen sıfattır. Din felsefesinde kötülük bir kavram olarak *moral (ahlaki) kötülük* ve *doğal kötülük* olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Ahlaki kötülük genellikle, özgür bir varlık olarak insanların ortaya koyduğu, savaş, zulüm, tecavüz, katliam, intihar ve diğer iradi davranışlar ile bunların sonuçlarından kaynaklanan kötülükler olarak tanımlanırken, tabii (fiziki) kötülük, deprem, sel, yangın, tsunami veya kuraklık gibi insandan bağımsız doğal felaketlerdir.⁹ Bazı yazarlar ahlaki kötülük listesine insan eliyle işlenen acı ve haksızlıklar yanında sahtekârlık, yalancılık, cimrilik gibi kötü karakter özelliklerini¹⁰ de eklemektedirler.

Felsefe tarihinde bu kötülüklerin sebebi olarak çok farklı nedenler gösterilmiştir. Mesela Fârâbî (870-950) insan iradesinden bağımsız olarak meydana gelen tabii kötülüğün maddenin her kemâli kabul edememesinden doğduğunu savunurken, başta Augustinus (354-430) olmak üzere Hıristiyan ilahiyatçılar bunu insanın ilk günahıyla başlayan düşüşüne bağlamışlardır. Aydın'a göre bu son yorum doğru değildir, çünkü biz, insanoğlu yaratılmazdan önce de dünyamızda tabii afetler ve depremlerin olduğunu biliyoruz.¹¹ Gerek ahlaki gerekse doğal kötülükler tek tek bireylere dokunduğu zaman onlarda bazı olumsuz duygulara

7 Çevik, 2006, s. 34, 35.

8 Aydın, 2002, s.12.

9 Rafiz Manafov, *John Hicke'nin Din Felsefesinde Kötülük Problemi ve Teodise*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2007, s. 37.

10 Michael Peterson, William Hasker, Bruce Reichenbach, David Basinger, *Akl ve İnanç: Din Felsefesine Giriş*, Çeviren: Rahim Acar, Küre Yayınları, İstanbul, 2006, s. 177.

11 Aydın, 2002, s. 157.

yol açarlar ve inançlı insanların bile kafalarında bazı sorular belirir¹². İnsanlar bu durumda ya sevdiği Tanrı'ya sitem ederek, ya isyan ederek ya da O'nun varlığını reddederek kötülükler karşısında oldukça farklı tutumlar sergilerler.

Daha İlk çağdan beri Tanrı'nın varlığı ile kötülüğün bir arada telif edilemeyeceğini savunanların bir kısmının amacı Tanrı'nın varlığını reddetmektir. Teist olmayan bu din felsefecileri bir noktaya kadar ahlaki kötülüğü anlayabileceklerini çünkü bunun Tanrı'nın özgür insan iradesine müdahale etmemesi olarak yorumlanabileceğini ancak tabii kötülüğün anlaşılmasının mümkün olmadığını, nitekim Tanrı'nın varlığı ile bu kabulün çelişeceğini iddia etmişlerdir¹³. Onlar, şayet kötülük varsa- ki var- neden Tanrı buna mani olmuyor? Tanrının buna mani olacak gücü mü yok, yoksa kötülüğe bilerek mi mani olmuyor? Ya da, eğer O hem güçlü hem de iyi ise neden bu kötülükleri engellemiyor?¹⁴ diye soruyorlardı. Yani, onlar kötülük ile Tanrı kavramının birlikte düşünülmesinin insanı çıkmaza sürükleyeceğini iddia etmişlerdir. Bundan bir sonraki soru ya da sonuç hiç kuşkusuz, *Yoksa Tanrı mevcut değil mi?* Olacaktır.

Epikürosçular David Hume'dan (1711-1776) çok daha önce tam da bu soruyu sormak istemişlerdir. Bunun en güzel şahidi bu makaleye konu olan Epiktetos'un anlattıklarıdır.¹⁵ Onun Epikürosçu çağdaşları ile aralarında şöyle bir diyalog geçer: Epikürosçu: “-Bir ilahî hikmet var mıdır? Sürekli burnum akıyor!” der. Epiktetos, “-Sen bir kölesin! Ellerin ne güne duruyor? Onlar burnunu silmek için değil mi?” deyince, Epikürosçu, “-Dünyada hiç balgam ve sümük olmaması daha iyi değil mi?” diye karşılık verir. Bunun üzerine Epiktetos, “-Peki ya burnunu silmek ilahî hikmeti suçlamaktan, ona itiraz etmekten daha iyi (kolay) değil mi?”¹⁶ diye çıkışır. Öyleyse kötülük problemi Tanrı'nın varlığı ve sıfatlarına inanma konusuna bitişik bir tartışma olarak doğmuştur, diyebiliriz.

David Hume ve Leibniz'den (1646-1716) çok önce Sokrates (M.Ö. 470-399), Platon (M.Ö. 428-348) hatta Homeros'ta (M.Ö. 8. Yüzyıl) ve ondan en az bin beş yüz yıl kadar önce yazılmış olan, *Gilgamiş Destanı*nda bile kötülük ciddi bir anlam problemi olarak ele alınmış ve çözüm yolları araştırılmıştır. Mesela, Homeros'un *İlyada*'sında şunları okuyoruz:

12 Cafer Yaran, *Kötülük ve Theodise*, Vadi Yayınları, Ankara, 1997, s. 8, 9.

13 Peterson..., 2006, s. 183.

14 Aydın, 2002, s. 153.

15 Epiktetos'un fikirleri için Türkçede yeterince kaynak olmadığı ve ondan çevirilerin de henüz tamamlanmamış olduğu için bu çalışma boyunca onun hem İngilizce hem de Türkçe çevirilerinden yararlanılmıştır.

16 Epiktetos, *Düşünceler ve Sohbetler*, Çeviren: Cemal Süver, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2007, s. 64.

(Zeus Tanrılar toplantısında konuşuyor:) Hayret, nasıl da Tanrılar suçluyorlar insanlar şimdi! Bizden geldiğini söylüyorlar kötülüklerin, hâlbuki kendileri kendi budalalıkları yüzünden kismetten çok acılara katlanıyorlar.¹⁷

Aynı zamanda, *Gılgamış Destanı*nda, ölüm, acılar ve tufan gibi tabii kötülük konuları kötümser bir hisle ele alınmış ve bir çözüme ulaştırılmadan destan tamamlanmıştır. Destanın *Ölümsüzlüğü Arayış* başlıklı bölümünde ölüm ve getirdiği acılarla ilgili olarak şu derin ve duygulu ifadelere rastlıyoruz:

“Arkadaşı için acı acı ağladı Gılgamış. Avcı olarak çölü dolaştı. Acıyla haykırdı: “Nasıl olup dinlenebilirim? Yüreğimi umutsuzluk kapladı. Kardeşim şimdi neyse, ben de öldüğümde öyle olacağım. Ölümden korkuyorum; iyisi mi, gidip Uzaktaki (Yüce) diye tanınan, Utnapiştim’i bulayım. Çünkü o Tanrıların arasında yer almıştır.”¹⁸

Burada açıkça Gılgamış’ın Tanrı(lar) ve kötülük (ölüm) problemi arasında bir ilişki kurduğunu ve adeta, bu nasıl oluyor, hem Tanrı(lar)ın var olduğunu söylüyoruz hem de acı çekiyoruz anlamında bir sitem ve şüpheye işaret ettiğini görüyoruz.

Aynı kadim problemin, Tevrat, İncil ve Kuran’da özellikle Şeytanın ortaya çıkışı, İlk Günah, Cennet’ten kovulma ve yeryüzü imtihanının başlaması sahneleriyle birlikte tekrar gündeme geldiğini görebiliriz. Ancak bu ilahi kitaplarda daha çok ahlaki kötülüğe ve bunlarla mücadele etmek için Tanrı’nın mesajını getiren peygamberlere vurgu yapılmaktadır. Yani, her ne kadar bu üç ilahi kitap kötülüğü Tanrı’nın adaletsizliği olarak görmese de probleme dikkat çekmeleri yönüyle önem arz etmektedirler. Demek ki felsefeden önce dinler, mitolojiler ve destanlar kötülük problemini derin felsefi akıl yürütmeler şeklinde olmasa bile, ciddi olarak ele alıp felsefeye konu olması için zemini hazırlamışlardır.

Epiktetos’un içinde yetiştiği İlkçağ Yunan felsefesinde kötülük kavramının nasıl algılandığını birkaç örnek vererek açıklayalım. Bunun için önce Tanrı inancı ile ilgili sözlere kulak verelim. Mesela, bir Pythagorasçı olan Alkemeon (M.Ö. 5. Yüzyıl) *Doğa* adlı eserinde şöyle diyordu:

“Görünmeyen şeyleri tam olarak Tanrılar bilir, biz insanlar ise sadece (tahmini) sonuçlar çıkarabiliriz. İnsanların yok olup gitmelerinin nedeni başlangıcı sona bağlayamamalarıdır (sonuç çıkaramamak). İnsan öteki varlıklardan biricik kavrayan varlık oluşuyla ayrılır, ötekiler algıarlarsa da kavrayamazlar.”¹⁹

17 Walther Kranz, *Antik Felsefe*, Sosyal Yayınları, Çeviren: Suad Y. Baydur, İstanbul, 1984, s. 6.

18 *Gılgamış Destanı*, Çeviren: Sevin Kutlu, Teoman Duralı, Hürriyet Yayınları, İstanbul, 1973, s. 102.

19 Kranz, 1984, s. 48.

Burada hikmet sahibi (hakim=*sofos*) olan bir Tanrıdan bahsedilmektedir ki Ksenofanes (M.Ö. 570- 475) bu Tanrı'yı şu ifadelerle anlatıyor:

“Ölümlüler doğduğunu sanıyor Tanrıların. Ve kendileri gibi giyimleri, sesleri ve şekilleri olduğunu... (Hâlbuki) hep göz, hep düşünme, hep kulaktır O (Tanrı). Baştan göstermedi(ler) ölümlülere Tanrı(lar) her şeyi.” (B14, 23, 26)²⁰

Yani insan eksik bir varlık olarak bazı iyilikleri kötü sanabilmektedirler. Nitekim aynı konuyu ele alan Herakleitos (M.Ö. 544-484) kötülük ve Tanrı konusunda şu açıklamayı yapmıştır:

“Tanrı için bütün şeyler güzel, iyi ve hakça (adaletli)dır. İnsanlar ise birtakım şeyleri haksız buluyorlar birtakımını hakça. - Haksız şeyler olmasaydı hak adını bilmezlerdi.”²¹

Bu, kötülüğün iyiliği ortaya çıkarmak için bile bile yaratılmış olduğunu iddia eden sonraki din felsefecilerini hatırlatmaktadır.

Platon'a gelince onun Homeros'u izleyerek ilk kez kötülük konusunu sistematik olarak incelediğini ama pek de tatmin edici bir sonuca ulaşamayarak, kötülüğün sebebi olarak Tanrı'yı değil de evrende düzensizlik çıkaran kötü ruhları suçlamakla yetindiğini görüyoruz. Fakat daha sonra başta Plotinos (205- 270) olmak üzere, yeni Platoncular Platon'un aksine bütün kötülüklerin anası olarak kötü ruhları değil maddeyi gördüklerini söyleyeceklerdir.²² Bu örneklerden hareketle Epiktetos'tan önceki Yunan felsefesinde güçlü bir Tanrı inancı olduğu ve bu inanca bağlı olarak Tanrı'nın kudret ve adalet sıfatının çoğu filozof tarafından açıkça benimsendiği gözükmektedir.

Bilinen teist filozoflar bu sorular zinciri karşısında aşağıdaki şu tutumlardan birini takınmışlardır. Bazı batılı ilahiyatçı ve filozoflar Hıristiyanlığın da etkisiyle kötülüğün sebebi olarak ilk günahı görürken, çoğunluğunu Müslüman düşünürlerin oluşturduğu diğer bazı filozof ve ilahiyatçılar ise bu dünyanın bir imtihan mekânı olduğu için kötülüğün sadece bir araç olarak yaratıldığını iddia etmişlerdir. Bu ikinci gruba dâhil edilecek bir kısım din felsefesi ise iyilik ve güzelliğin ortaya çıkması için, az bir şey kötülüğün yararlı olduğunu ve bu yüzden zaten sınırlı olan kötülüğün Tanrı'nın varlığı ile çelişmeyeceğini savunmuşlardır. Leibniz ve Gazâlî (1058-1111) gibi bir kısım teist filozof da bu dünyanın mümkün dünyalar içinde en uygun olanı olduğu için kötülüğün mevcut olduğunu savunmuşlardır.

20 Kranz, s. 53.

21 A.g.e., s. 66.

22 Aydın, 2002, s. 153, 154.

Özetle ifade edilecek olursa, teist olmayan filozoflar kötülük konusunu dile getirmekle Tanrı'nın varlığını inkâr etmek ya da en azından insanları şüphe ve agnostisizme yöneltmek amacı gütmekteydiler. Mesela, çağdaş din felsefecilerinden J. Hicke Tanrının varlığına bir meydan okuma geleneği olarak gördüğü kötülük problemini şu dilemma ile ifade etmektedir: “Eğer Tanrı baştan ayağa iyilik ise kötülüğü yok etmeyi isteyecektir. Eğer her şeye gücü yetiyorsa kötülüğü yok edecek güçtedir. Fakat kötülük (hâlâ) mevcut olduğuna göre, Tanrı en yüksek iyiye ve her şeye güç yetiren bir kudrete sahip değildir.”²³ Ahmet Arslan’a göre, 17. yüzyılda La Mettrie (1709-1751) ve Holbach (1723-1789) gibi filozoflar özellikle kilise ve din kurumu aracılığıyla ortaya çıkan savaş ve hoşgörüsüzlüğü Tanrı'nın yokluğunun delili sayan açıklamalar geliştirmekle tutarsız davranmaktadırlar. Bunlara birisinin, dinlerin ve kiliselerin yapmış oldukları olumsuzluklardan Tanrı'nın sorumlu tutulamayacağını ve öte yandan dinlerin insan hayatında oynadığı son derece olumlu rollerin de bulunduğu gerçeğini hatırlatması gerekirdi.²⁴

Kötülüğü teizme karşı kuvvetli bir itirazın dayanağı olarak benimsemiş²⁵ olan bazı çağdaş din felsefecileri bunu ya *Mantık Problemi* ya *Delil Problemi* adı verilen iki itirazdan birini kullanarak yapmışlardır. Mantık problemi, evrendeki kötülüğün varlığından hareketle, iyi ve güçlü olan bir Tanrı'nın varlığına inanmanın imkânsız ve akıl dışı olduğunu savunur.²⁶ Bunlara itiraz edenlerin, yani Tanrı'nın varlığı ile kötülüğün bir arada mümkün olabileceğini yine mantık aracılığıyla ispat etmeleri beklenmektedir. Mesela Çağdaş din felsefecilerinden *J. Leslie Mackie (1917 -1981)*, Hume'nin agnostisizmini kendi ateizmine kalkış noktası yaparak²⁷, Mantık problemi olarak, kötülük konusunu ele almış ve *kadir-i mutlak, âlim-i mutlak ve salt iyi olan Tanrı vardır* önermesi ile *dünyada kötülük vardır*, önermelerinin mantıksal olarak birbiriyle çeliştiğini iddia etmiştir.²⁸

Delil problemi ise bir mantık konusundan çok teizmin kötülükler için makul bir izah getirip getiremeyeceğini tartışmaktadır. Onlar özetle, teizmin akla yatkın olmadığı tezini savunurlar. Bu delilin önemli temsilcilerinden olan Wesley Salomon âlemdeki maksatsız kötülük, âlemin son derece akıllı, cömert ve kudretli bir varlık tarafından yaratıldığını iddia eden geleneksel teleolojik argümana karşı çıkar. Çünkü delil problemini öne çıkaranlara göre kötülüğün varlığı

23 John Hick, *Philosophy of Religion*, Englewood Cliffs, New Jersey, 1973, s. 36.

24 Arslan, 2001, s. 240.

25 Peterson... 2006, s. 176.

26 Manafov, 2007, s. 51.

27 Adnan Aslan, *Tanrının Varlığına Dair Argümanlar*, (Ateist Din Felsefesi Eleştirisi), İSAM Yayınları, İstanbul, 2006. s. 14.

28 Petersonl, 2006, s. 178.

Tanrı'nın var olma ihtimalini ortadan kaldırır.²⁹ Burada asıl önemli olan şeyin mantık değil düşüncenin içerik olarak kabul edilmemesi olduğundan bu durum mantık değil delil problemi olarak adlandırılmıştır.

Bazı teist filozoflar da yöntem olarak yukarıda geçen itirazlar ve sorular ile onlara bağlı olarak geliştirilen delillere karşı ya kendi içinde bütünlüğü olan *Optimist Teodiseler* geliştirerek, ya muarızlarının tezlerini çürütmeye yönelik *Savunma*'lar hazırlayarak, ya da bunların her ikisini birlikte kullanarak cevaplar vermeye çalışmışlardır. Aynı konuda Mehmet Aydın, kötülük problemi Tanrı'nın yokluğunu ispat edecek bir güce sahip değildir ancak teistik açıklamaların bazı tutarsızlıklarını göstermesi bakımından önem arz etmektedir, diyerek bu durumun özellikle Monoteist dinler açısından önemine dikkat çekmiştir. Nitekim bu teistlerin bazı temsilcileri hem evrenin bütünüyle Tanrı'nın eseri olduğunu söylüyorlar hem de orada kötülüğün var olduğunu kabul ediyorlardı.³⁰ İşte bu teodiseler, dar anlamda Tanrı'nın varlığı ile kötülüğün varlığını kabul eder ve bunların bir çelişki doğurmayacağını açıklamaya çalışırlar. Şimdi genel olarak *teodise* ve *savunma* arasındaki farka işaret ederek konuyu biraz daha netleştirelim.

Bu dünyada kötülüğün olması ile Tanrı'nın varlığı arasında bir çelişki olduğunu söyleyenlerin fikirlerini çürütmek maksadıyla onların tutarsızlıklarını göstermeye yönelik çalışmalar *savunma* olarak adlandırılmaktadır. Cafer Yaran, Leibniz'den aşağıdaki alıntıyı yaparak dar anlamda teodise ile savunma arasındaki farkı ortaya koymaya çalışır. "Bir şey akılla kavranmakla, o şeyi itirazlara karşı müdafaa etmeği birbirine karıştırmaya kimsenin hakkı yoktur. Bir fikrin müdafasını yapan kimse (*respondens*) hiçbir suretle tezini akılla kavramağa mecbur olmayıp sadece muarızının itirazlarına cevap vermekle mükelleftir."³¹ Yaran'a göre Leibniz bu iki kavramla ifade edilen amaçları gerçekleştirmek için *Teodicy* adlı eseriyle hem kendi *Teodisesini* kurmuş hem de bir kötülük ile Tanrı'nın varlığının bir arada düşünülmesinin çelişki doğuracağını iddia eden din felsefecilerinin görüşlerinin tutarsızlığını ortaya koymaya yönelik bir *savunma* hazırlamıştır.³²

Din felsefesinin özellikle kötülük konusundaki bu geleneksel karşıtlık yanında bir nevi orta yol diyebileceğimiz bir yolu benimseyen felsefeciler de vardır. Bunların en tipik olanlarından birisi Alfred North Whitehead'in (1861-1947) temsil ettiği *Süreç Felsefesidir*. Bu varlık alanında meydana gelen her şeyin faili ve sorumlusu olan Kadir-i Mutlak bir Tanrı yerine ikna edici sığara sahip, zorla-

29 Peterson, 183.

30 Mehmet S. Aydın, *Tanrı-Ahlak İlişkisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1991, s. 175.

31 G. W. Leibniz, *Theodice Denemeleri*, Çeviren: Hüseyin Batu, M.E.B. Yayınları, İstanbul, 1986, s. 77.

32 Cafer Sadık Yaran, "Leibniz'de Teodise ve 'Savunma'", *Felsefe Dünyası*, Temmuz, 1999-1, s.73, 74.

yıcı olmayan bir Tanrı görüşünü benimseyen Whiteheadci ulûhiyet savunucuları böylece basit anlamda, kötülükten Tanrı'nın sorumlu olmadığı sonucunu çıkarılmaktadırlar. Onlara göre kötülük şeylerin karakterlerinin karşılıklı olarak birbirine engel olmalarından doğar. Böylece onlar Tanrı'nın sorumlu olduğu mutlak kötülükten bahsedilemeyeceğini ve Tanrı'nın yaratıkların özgürlüğünü gerçekleştirmesi için bizzat kendi kendisini sınırladığını kabul etmektedirler.³³

Çok az da olsa bir grup din felsefecisi teodise konusunda çözümü kötülüğün varlığını tümünden reddetmekte bulmuşlardır. Mehmet Aydın'a göre bu grubun kötülüğün reel varlığını inkâr etmesi doğru değildir, çünkü tecrübeyle sabittir ki yağmurun toprağın ihtiyacı kadar yağmasına iyi diyorsak, sel felaketine de kötü dememiz normaldir.³⁴ Bu son yaklaşıma, yani kötülüğün tümünden inkarına yönelik olarak geliştirdiği mutluluk öğretisi içinde hem teodise hem de savunma tanımına uyan açıklamalarda bulunan Epiktetos kendi nev-i şahsına münhasır bir tanrı fikri ve teodise görüşü geliştirmiştir. Onun Yunan-Roma kültür ve felsefesine dayanan ilginç görüşlerine geçmeden önce kısa da olsa hayatı ve felsefesine kısaca değinmek yararlı olacaktır.

III. Epiktetos Hayatı ve Felsefesi

Roma Stoası³⁵ temsilcilerinden olan azatlı köle Epiktetos da diğer Stoacılar gibi ahlakı felsefenin odak konusu ve asıl amacı yapmış ve bir çeşit mutluluk öğretisi geliştirmiştir. Epiktetos özel bir isim olmayıp, satın alınmış köle ya da uşak demektir. Onun gerçek adını bilemiyoruz. M. S. 1. asrın ilk yarısında Firigya (Batı Anadolu) bölgesinde bulunan Hierapolis'te (Pamukkale) esir bir ailenin oğlu olarak dünyaya geldiği ve İmparator Neron zamanında Roma'ya götürüldüğü bilinmektedir. Epiktetos'un felsefesi hakkında hemen hemen bütün bildiklerimiz öğrencisi Arrian'ın onun ağzından yazdığı *Sohbetler (Diatribai)* ve *Düşünceler (Encheiridion)* adlı iki kitabın bize bildirdikleridir.³⁶ Epiktetos'un kötülük konusunda söyledikleri de işte bu iki eserden alıntılar yaparak ortaya konacaktır.

Epiktetos'a göre insan, bu dünyada adeta bir rejisör olan Tanrının verdiği rolü sızlanmadan oynamakla yükümlü bir aktör gibidir. Bu rejisör bizlere ister bir dilenci rolü, ister bir total köle rolü, isterse de bir kral rolü vermiş olsun, fark

33 Mevlüt Albayrak, *Tanrı ve Süreç*, Fakülte Kitabevi, Isparta, 2001, s. 197-199.

34 Aydın, 2002, s. 187.

35 M. S. 1. yüzyılda, Epiktetos'un da içinde olduğu Son Stoacıların görüşleriyle özellikle Romalı aydınlar arasında çok fazla taraftar bulduğu için onların felsefeleri Roma Stoası adıyla anılmaya başlamıştı.

36 Bahsi geçen bu son eser aynı zamanda bir elkitabı (*Handbook*) olarak da bilinmektedir. Bundan başka ondan günümüze ulaşan 30 kadar fragman (parça) da bulunmaktadır fakat bir bütünlük içermeyen bu fragmanlar bu makalede kullanılmamıştır.

etmez. İnsana düşen rollere itiraz etmek değil, verilen rolleri en uygun şekilde oynamaktır. Ona göre, başımıza gelen felaket ya da kötülük zannettiğimiz durumların hepsi Tanrı'dandır. Onun bizim için istediği, bizim kendimiz için istediklerimizden daha hayırlıdır. Bu konuda ilahi adalete güvenmek, ona itiraz ve isyan etmemek gerekmektedir. Bu yüzden, biz olayların dilediğimiz gibi gelmesini beklememeli, nasıl geliyorlarsa öyle gelmesini istemeliyiz. Böyle yaparsak her daim mutlu oluruz. Yoksa başımıza gelen şeylerden dolayı tanrısal adaleti suçlarsak ve her şeye sızlanırsak çok sıkıntılı ve mutsuz bir hayat yaşarız.³⁷ Kısacası, Epiktetos için iç özgürlük ve akla boyun eğme daha önemlidir. Bu boyun eğiş onda dinsel bir duyguyla, yani tanrısal öngörüye duyulan tam bir güvene işaret etmektedir.³⁸

Onun felsefesine daha çok kendi içinde sistematik bir bütünlük ve tutarlılık taşımadığı eleştirileri yöneltilmiştir. Çünkü o, fikirlerini bazen rasyonel akıl yürütmeler biçiminde bazen de eylemlerin sonuçlarına dayanarak tecrübe aracılığıyla temellendirmeye çalışmaktadır. Ayrıca onun zaman zaman tamamen öğüt verici hatta bir vaiz gibi davrandığına da şahit oluyoruz. Bu yüzden o hem betimleyici hem emredici önerilerde bulunmak suretiyle olgu ve değer arasında gidip gelen belirsiz bir yöntem kullanmıştır,³⁹ diyebiliriz. Fakat bu olumsuzlukların bizzat onun kendi fikirlerinin tutarsızlığından mı yoksa bize intikal eden eserlerinin bir kitap formatı şeklinde olmayışından mı kaynaklandığını tam olarak bilemiyoruz. Nitekim ona ait düşünceler, yukarıda geçtiği gibi, takipçisi Arrian (M.S. I. Yüzyıl) tarafından fragmanlar biçiminde derlenmiştir. Şimdi Epiktetos'un bu felsefesi içinde özellikle kötülük problemine nasıl yaklaştığına bakalım.

IV. Epiktetos'un Teodisesi

Epiktetos'un teodise görüşünü ortaya koymak için önce onun Tanrı inancına bir göz atmak gerekecektir. Her ne kadar Epiktetos kendisine atfedilen eserlerde bazen *Tanrı* bazen de *tanrılar* tabirini kullansa da onun görüşlerine bir bütün olarak bakıldığında açık ve seçik bir şekilde her şeye gücü yeten, ilim ve kudret sahibi bir Tanrıya inandığı aşikârdır. Ona atfedilen eserlerde geçen "tanrılar" ibarelerinin ya öğrencilerine ait olduğu ya da sadece İlkçağ din dili ile ilgili olduğu söylenebilir. Nitekim İlkçağ'da pek çok filozofun tek tanrıya inandığı halde politeist kültürün oluşturduğu din dilini kullandığı ve konuşma ve yazılarında bazen "Tanrı" bazen "tanrılar" dediği bilinmektedir. Platon ve Sokrates'in sözlerinde

37 Mehmet Önal, "Epiktetos" *Felsefe Ansiklopedisi*, cilt: 5, Ebabel Yayınları, Ankara, 2007, s. 525, 526.

38 Jean Brun, *Stoaçılık*, Çeviren: Medar Atıcı, İletişim Yayınları, İstanbul, 1997, s. 24, 25.

39 Sedat Yazıcı, "Epiktetos'un Ahlak felsefesinde Akılcılık ve Doğalcılık", *Felsefe Dünyası*, sayı 29, Temmuz 1999, s.109.

bunları açıkça görebiliriz. Biz bu iki filozofun politeist Tanrı anlayışları ile mücadeleye ettiklerini hatta Sokrates'in bu uğurda can verdiğini biliyoruz.⁴⁰ Mesela Platon *Mektuplarında*, aynen şunları yazıyor: “Ciddi mektuplarıma “Tanrı”, o kadar ciddi olmayanlara da “tanrılar” kelimesi ile başlıyorum.”⁴¹ Bu durumda, genellikle Roma halk dilini kullanan Epiktetos’un “tanrılar” ibaresini kullanması da aynen Platon’da olduğu gibi sadece bir dil meselesi gibi gözükmemektedir. En azından Epiktetos’un “tanrılar” tabirini kullanmış olması onun politeist olduğunu göstermek için yeterli değildir. Nitekim Stoa felsefesinde en üstün güç olarak kabul edilen varlığa bazen tanrı bazen Zeus denir. Bu yüzden dönemi için en önemli düşünürlerden biri olan Seneca (M.Ö.5 -M.S.65) bu Zeus’u halk inancındaki Zeus’tan ayırmak gerekir⁴² diyerek konuya dikkat çekmiştir.

Stoalı filozoflarının genel olarak panteist Tanrı inancına sahip olduğu ifade edilse de bunun Epiktetos için kullanılacak doğru bir ifade olmadığı söylenebilir. Kısaca her şeyin Tanrı olduğunu, Tanrı ile dünyanın tek bir bütün olduğunu savunan bir doktrin olan panteizm⁴³ yaratan ve yaratılmış ayrımını ortadan kaldırmaktadır. Epiktetos’un şaşırtıcı bir şekilde, Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam’da olduğu gibi tek tanrılı dinlerin savunduğu, iyilik, adalet, merhamet, ilim, kudret ve irade sıfatlarına sahip bir Tanrı inancını benimsediği ve onu birlediği rahatlıkla söylenebilir. *Düşünceler* adlı eserinde o: “Ey yalnız kişi! Bil ki Tanrı da yalnızdır ve yalnızlığından hoşnuttur”⁴⁴ diyerek tek Tanrı’ya inandığına açık bir şekilde dile getirmektedir. Aynı eserin son kısmında da Tanrı’ya şöyle seslenmektedir: “Sen ey yüce Tanrı, sen ey kudretli talih! Gitmemi münasip gördüğün yere beni götür. Sizi bütün kalbimle, hiç tereddütsüz takip edeceğim. Sizin emirlerinize karşı gelmek istesem de, günahkâr ve hain olsam da, ister istemez sizi takip edeceğim”⁴⁵ diyerek Tanrı konusunda diğer İlkçağ deistlerinden ve mensubu olduğu bazı Stoacılardan farklı fikirlere sahip olduğunu göstermiştir. Nitekim Mehmet Aydın panteistlerin ezeli, şuurlu, âlemi bilen ve ihata eden, değişebilen bir varlık olan Tanrı’ya inandıklarını ifade etmiştir ki ona göre böyle bir tasavvur, dinin Tanrı anlayışına felsefi açıdan en uygun değer verer görüştür.⁴⁶

40 Mehmet Önal, “Sokrates’in Tanrı Anlayışı”, *Ekev*, Sayı: 32, s. 25-37.

41 Platon, *Mektuplar*, s. 90.

42 Bertrand Russell, *History of Western Philosophy*, s. 277.

43 Spinozacı panteistlere göre Tanrı tek gerçektir ve dünya, sürekli realist olmayan ve kendine özgü cevheri bulunmayan taşma (sudur)ların toplamından ibarettir. Ancak materyalist ya da natüralist panteistlere göre Tanrı sadece var olan gerçeklerin toplamıdır. (Zeki Özcan, *Din Felsefeleri Yazıları*, (derleme çeviri), s. 354).

44 Epiktetos, *Düşünceler ve Sohbetler*, s. 130.

45 A.g.e. s. 49.

46 Aydın, 2002, s. 179.

Aydın'ın bahsi geçen görüşünü ispat etmek için verilecek en güzel örneklerden biri hiç şüphesiz Epiktetos'tur. Ancak Epiktetosun kelimenin tam anlamıyla bir panteist olduğunu savunmak çok zordur. Nitekim o çok net olmasa da nesnelere bağımsız şahsi bir tanrı tasavvuru ve çok net olmasa da bir ahiret inancına sahipti. *Sohbetler* adlı eserinde Tanrı'nın huzuruna giderken, son nefesinde ona şu cümlelerle haykıracağını bildirmektedir:

“Emirlerinize karşı çıktım mı? Sizden hiç şikâyet ettim mi? Hastaydım, çünkü siz böyle istemiştiniz, ben de öyle istedim. Fakirdim çünkü siz böyle istemiştiniz, ben de bundan hoşnuttum. ...Halimden hiç şikâyetçi olduğumu gördün mü? Kırıldığımı, sızlandığımı hiç gördün mü? Şu an dahi hakkımda vereceğiniz her hükmü kabule razıyım. Bu muhteşem seyirlikten çıkmamı mı istiyorsunuz? Çıkıyorum. Bütün eserlerinizi görmek, kâinatın harikulade nizamını gözlerime sunmak için beni buraya kabul etme tenezzülünde bulunduğunuzdan dolayı size binlerce şükürler.”⁴⁷

Burada açıkça tek bir şahıs olan Tanrı'ya hitap var.

Epiktetos din felsefesinde konu edilen, Tanrı'nın varlığı, sıfatları ve ilahi adalet konusunda kendi zamanına kadar gelen teist ve teist olmayan yaklaşımları çok iyi bildiğini göstermektedir. Karşımızda sanki çağdaş bir din felsefecisi varmış gibi konuşan Epiktetos bu konuda özetle şunları söylemektedir: (Bazıları) Tanrı'nın varlığını inkâr ederken, diğer bazıları Tanrı'nın var olduğunu ama aktif olmadığını kabul etmektedirler. Bunlara göre, Tanrı hiçbir şeyle ilgilenmemektedir. Diğer grup, Tanrının var olduğunu ve bazı önemli göksel meselelerle ilgilendiğini kabul etmekle birlikte, O'nun dünyamızda olan diğer önemsiz şeylerle ilgilenmediğini savunmaktadırlar. Tanrı'nın dünyada olan ve insanların başına gelen hususlarda aktif olduğuna inanların bir kısmı ise onun bu ilgisi genel anlamdadır, diyerek O'nun cüzileri bilmediğini savunmaktadırlar. Sokrates ve Odysseus'un da dâhil olduğu bu son grup her şeyin Tanrı'nın bilgi ve kudreti dâhilinde olduğuna ve adeta onun bilgisi dışında hiç bir şeyin (bir yaprağın bile) kıvılcıdamadığına inanmaktadırlar.⁴⁸ Görüldüğü gibi onun bu açıklaması din felsefesinin temel konularından birincisi olan Tanrı inancı hususunda çok dikkat çekici bir tasniftir.

Epiktetos'a göre yukarıdaki Tanrı tasavvurlarından hangisinin doğru olduğunu anlamak için hepsinin itina ile incelenip değerlendirilmesi gerekmektedir. Kendisi de tam olarak bunu yapmış ve yukarıdaki Tanrıyla ilgili açıklamalarını tek tek akıl süzgecinden geçirerek eleştirel bir değerlendirmeye tabi tuttukten sonra, Sokrates'in de içinde bulunduğu son grubun “her şeyin Tanrı'nın bilgi ve

47 Epiktetos, *Düşünceler ve Sohbetler*, s. 121.

48 Epiktetos, *The Discourses The Handbook, Fragments*, 1995, s. 32, 33.

kudreti dâhilinde olduğu” görüşünün akla daha yatkın olduğu kanaatine varmıştır.⁴⁹

Daha sonra Epiktetos burada kalmayarak kötülük denen şeyin sadece insanın kendi yapıp ettikleriyle ilgili olması yüzünden Tanrı'nın varlığına zarar vermeyeceğine dair bütüncü açıklamalardan oluşan bir teodise oluşturmuş ve teist olmayanların, kötülüğün varlığı ile Tanrının varlığının çeliştiğine, dair görüşlerinin tutarsız olduğunu göstermek suretiyle, bir çeşit savunma ortaya koymuştur. Epiktetos'a göre nasıl ki bir şehir ya da bir ev yapıcısı olmadan var olamaz ise, bu kadar muazzam bir makine hükmünde olan evren de bir yaratıcı olmadan var olamaz, var olsa bile varlığını bir düzen içinde sürdüremez?⁵⁰ Bu görüşüyle o hem âlemin bir yaratıcı olmadan var olamayacağını savunan kozmolojik delile,⁵¹ hem de bu âleme bir nizam veren ve içine bir gaye yerleştiren, ilim kudret ve inayet sahibi bir Tanrının var olduğuna inanmayı savunan *nizam ve gaye deliline* dayanmıştır.⁵² Ona göre “*Tanrı insanları mutlu olsunlar diye yaratmıştır ama onların bedbaht oluşları kendi hataları yüzündendir*”⁵³.

Onun mutluluk felsefesini Düşünceler adlı kitabın hemen başında geçen şu özet cümleler ortaya koymaktadır:

“Bu dünyada olup biten şeylerin bazıları elimizde, bazıları değildir. Elimizde olanlar fikirlerimiz, hislerimiz, arzularımız, nefretlerimiz ve tek kelimeyle söylersek, bütün bize bağlı olan davranışlarımızdır. Elimizde olmayanlar ise, bedenimiz, malımız, şöhretimiz, makamımız ve yine tek kelimeyle bilinçli davranışlarımız dışında kalan, elimizde olmayan bütün olup bitenlerdir. Bizim elimizde olan şeyler tabiatları icabı her şeyden bağımsızdır, engellenemez ve geciktirilemez.”⁵⁴

Bir başka yerde de şöyle diyor:

“Dostum ne diyorsun? Beni zincire vurmakla mı tehdit ediyorsun? Bunu beceremezsin! Sadece bacaklarımı zincire vurabilirsin ama irademi ve ruhumu asla. O her zaman hür kalacak.”⁵⁵

Kısacası Epiktetos kötülük saydığımız şeylerin aslında dikkatli bakıldığında kötülük olarak görülemeyeceğini ve Tanrı'nın ilahi adaletinin kolayca savunulabileceğini iddia eder. Çünkü ona göre, kötülük, olaylarda ve nesnelere değil, bizim olaylarla ilgili yanlış yorumlarımızda aranmalıdır. O halde aslında

49 Epiktetos, s. 33.

50 Epiktetos, *Düşünceler ve Sohbetler*, s.104.

51 Aydın, 1992, s.41, 42.

52 A.g.e., s. 63.

53 Epiktetos, *Düşünceler ve Sohbetler*, s. 143.

54 Epiktetos, *Düşünceler ve Sohbetler*, s. 64.

55 Epiktetos, *Düşünceler ve Sohbetler*, s. 56.

bir gerçeklik olarak değil de bir vehim olarak kötülükten bahsedebiliriz. Öyleyse Epiktetos'un görüşleri bir bütün olarak ele alındığında, bir mutluluk öğretisi geliştirmek için *İlahi Adalet Teorisi*'ne⁵⁶ benzeyen kendi içinde tutarlı bir teodise olarak görülebilir. Fakat onun görüşleri tek tek fragmanlar şeklinde okunduğunda daha çok ilahi adaleti inkâr eden İlkçağ filozoflarına karşı yapılan bir *savunma olarak değerlendirilebilir*. Ancak Epiktetos'un kötülük olarak algılanan şeyler karşısında aşağıda sıralanan çok renkli ve çok çeşitli açıklamalardan birini benimsemiş görürüz.

1- Tanrının sayısız nimetlerini hatırlatması ve insanı nankörlükle suçlaması: Epiktetos dünyada bize kötü gözükken birkaç olaya karşılık Tanrı'nın sayısız nimetlerini hatırlatmakta ve bu kadar ihsan karşısında bazı filozofların ilahi adaleti suçlamasını hayretle karşıladığını bildirmektedir.

“Eğer azıcık duygumuz olsaydı fert ve toplum olarak bütün hayatımızda, bize bahsettiği ve her anımızda istifade ettiğimiz nimetler için Tanrıya şükretmekten gayri bir şey yapmazdık.” Hâlbuki Epiktetos'a göre biz “O kadar nankörüz ki, Tanrı'nın bize ihsan ettiği harikalar bile söz konusu olsa, bunun için şükretmek bir yana, onu suçlar ve ondan şikâyetçi oluruz.”⁵⁷

Burada o, kötülüğü bahane edip Tanrı'nın nimetlerine saygısızlık edenleri kınamakta ve nimetler karşısında külfet ve sıkıntıların konu edilmeyecek kadar az olduğunu hatırlatmaktadır. İnsana bütün bu nimetleri verenin bu nimetleri yeneden istemesi durumunda onları iade etmekte direnen insanların hem nankör hem de deli olduklarını savunur.⁵⁸

Epiktetos'un kınadığı bir diğer husus da insanların bir kısmının bencillikleri yüzünden ilahi adaletin kendilerine uymasını istemeleridir. Bunlar sırf kendi nefsi istekleri için Tanrı'nın doğa yasalarını değiştirmesini isterler. İşte bu yüzden kendi çıkarlarına uymayan bir durum karşısında bu tembel ve bencil kimseler tanrısal adaleti suçlamakta ve onu inkâra yeltenmektedirler. Öyleyse insanların bencillik ve imansızlığı kalplerinden sökülmesi gerekir.⁵⁹

2- Kötü sanılan şeylerin aslında kötü olmadığını ispat etmeye çalışması: Bu dünyada kötü olarak gözükken olay ya da nesnelere akılla kavranacak bir du-

56 Epiktetos bir *savunmacı* olarak algılanır ama aslında o kendi içinde tutarlı bir *İlahi Adalet Teorisi*'ne sahiptir. Amaçları açısından aynı ama yöntemleri açısından farklı olan *Savunma* ile *İlahi Adalet Teorisi* bir metal paranın yazı ve tura yüzleri gibi görülebilir. *Savunma*, kötülüğe dayalı argümanın hususi bir formüleştirmesinin başarısız olduğunu kanıtlamaya yönelik iken, *İlahi Adalet Teorisi* Tanrının niçin kötülüğe müsaade ettiğini açıklamaya yönelik (Michael Peterson... *Akıl ve İnanç: Din Felsefesine Giriş*, s. 189).

57 Epiktetos, *Düşünceler ve Sohbetler*, s. 73.

58 Epiktetos, *Düşünceler ve Sohbetler*, s. 153.

59 Epiktetos, *Düşünceler ve Sohbetler*, s. 132.

rumda ise Epiktetos onu akli olarak izah etmeye çalışmış ve zannedilenin aksine onun insanın yararına olduğunu göstermek istemiştir. Epiktetos'a göre kötülüğün sebebinin, zenginler, zorbalılar ve krallar⁶⁰ olduğunu sananlar yanılmaktadır. Kötülüğün sebebi bu kişiler değil her bir insanda bulunan: mal, mülk ve makam hırslıdır. İnsanlar Epiktetos'a göre bu kişilere değil kendi hırslarına uşaklık yaparlar. Öyleyse kötülük başka bir nesne ya da kişide değil insanın kendi içindeki hırslarına yenik düşmesinden doğar. Bu hırslardan evden kaçmış bir kölenin efendisini gördüğünde kaçtığı gibi kaçmalıyız.⁶¹

Epiktetos'a göre elimizde olan davranışlarımıza gelince, burada iyiyi belirleyen, olay ya da nesnelerin kendisi değil bizim onları kullanma biçimimizdir.⁶² Bu yüzden Epiktetos için de özgür istenç ahlakın mutlak koşuludur. Ona göre hastalığı kötü sağlığı iyi olarak adlandırmak doğru değildir. Hastalığı iyi kullanmak iyi, kötü kullanmak ise kötüdür. Bu anlamda nankörlük, dinsizlik, korkaklık veya cesaretsizlik gibi bizim kendi davranış ve tutumlarımız kötüdür.⁶³ Bu sözleriyle Epiktetos, bizim iyi sandığımız ve elde etmek istediğimiz pek çok şeyin aslında bu türden kaçınmamız gereken arzu ve vehimler olduğunu tekrar tekrar hatırlatmak ihtiyacı duymaktadır. O, kendisine yapılan kötülüğe karşı koyup öğ almasının nesinin kötü olduğunu soran birisine,

“Dostum sana kötülük yapılmamıştır. Çünkü iyi ve kötü senin iradene bağlıdır. Zaten herhangi birisi sana haksızlık ederek kendini yaralamış ve kötülemiş ise, bu haksızlığa karşılık vererek niçin sen de kendini yaralamak ve kötülemek istiyorsun”⁶⁴

Diyerek özetle, kötülüğü sadece insanın kendi iradesine bağlı eylemleriyle sınırlamak istemiştir.

3- Kötülük sanılan olumsuzlukları alt edecek yetenekleri hatırlatması:

Şayet insanoglu kötülük olarak bilinen bir şeye karşı onunla baş edecek bir yeteneğe sahipse, Epiktetos bu durumu da kötülük olarak görmemektedir. Mesela temizlik için zahmete girmeyi bir zorluk ya da kötülük olarak görenler için Epiktetos şöyle diyor:

“Doğa bile sana temizliği salık verir. Yemek yediğinde dişlerinin arasında artık kalmaması imkânsız olduğu için sana su vermiş. Bir maymun ya da

60 Epiktetos, *Düşünceler ve Sohbetler*, s. 81.

61 Epiktetos, *Düşünceler ve Sohbetler*, s. 85.

62 Sedat Yazıcı, “Epiktetos’un Ahlak felsefesinde Akılcılık ve Doğalcılık”, *Felsefe Dünyası*, 29. sayı, s.105.

63 Epiktetos, *Düşünceler ve Sohbetler*, s. 139.

64 Epiktetos, *Düşünceler ve Sohbetler*, s. 98.

domuz olmayıp da insan olduğun için sana su vermiş. Tenine kir musallat olduğunda yunmanı emretmiş.”⁶⁵

Bir başka yerde Epiktetos, şehvetin iyi sanıldığını ama onu Tanrı'nın her-kese ortak olarak bahşettiği iyilik terazisinde (akılla) tarttığımızda hafif geldiğini hepimiz görebiliriz⁶⁶ der. Burada kısaca, aklın bizi kötülükten koruyacak bir nimet olduğunu ve Tanrı'nın bunu bize bahşetmekle bizi kötülüğe karşı ko-ruduğunu vurgulamak istemektedir. Öyleyse son tahlilde, biz bu olumsuzluğu fark edecek güçte olduğumuz için bunlar kötülük sayılmaz. Yani bize akıl nime-ti verilirse de sadece şehvet verilseydi bizim bunu kötü olarak yorumlamamız mümkündü ancak biz onun zararlarını önleme kabiliyetine sahip olduğumuz için onu faydalı yönde kullanarak iyiliğe dönüştürebiliriz.

Böylece Epiktetos sadece kötülükler karşısında Tanrının insana bahşettiği yetenek ve imkânları sayıp dökmekle kalmayıp bir adım daha ileri giderek, insa-nın kötülük zannettiği ve kendisine zarar verdiğini düşündüğü bu şeyleri kendi lehine çevirecek, iyiliğe dönüştürecek bir artı yeteneğe de sahip olduğunu iddia etmektedir. Onun ifadesiyle, her türlü kaza ve belayı bile mutluluğa dönüştürmek elimizdedir⁶⁷. Düşünceler adlı eserinde bu konuyla ilişkili olarak şunları söylüyor:

“Başına gelen herhangi bir şeye karşı kendi içine dönmeli ve bu durum kar-şısında hangi mevcut kabiliyetini kullanarak onu faydaya dönüştüreceğini araştırmalısın. Çok güzel bir çocuk veya kadın mı gördün? Buna karşı içinde kendini kontrol kabiliyetini bulacaksın. Bir acıya mı maruz kaldın? Bunun için tahammül kabiliyetini bulacaksın. Bir tacize mi uğradın? (Bu kez de) içinde sabır kabiliyetini bulacaksın. Bu kabiliyetlerini kullanmayı alışkanlık haline getirirsen isteklerin seni hiçbir zaman sapkınlığa düşürmeyecektir.”
68

4- Aynı olayın birine iyi diğerine kötü gözüktüğünü söylemesi:

Epiktetos'a göre, aslında dış dünyada olan olayların herkes için iyi ya da kötü ol-ması mümkün değildir. Bu yüzden ona göre, hiç kimse, gündüze iyi, geceye kötü diyemez. Ancak, biz bunlardan hangisi ile amacımızı daha rahat gerçekleştiriyor isek ona iyi, diğerine kötü diyoruz. Epiktetos bu durumu ölüm gibi çok kötü gö-rülen bir olguyu örnek vererek açıklamak istemiştir.

“Örneğin ölümü ele alalım, o kötü bir şey değildir, eğer öyle olsaydı Sokrates'e de öyle görünmesi gerekmez miydi? Fakat bu konudaki korkumuz, “Ölüm korkunç bir şeydir” diyerek verdiğimiz ölümle ilgili kendi hükmümüzden kaynaklanır. Öyleyse biz her ne zaman bunalır veya huzursuz olur veya üzü-

65 Epiktetos, *Düşünceler ve Sohbetler*, s. 175.

66 Epiktetos, *Düşünceler ve Sohbetler*, s. 99.

67 Epiktetos, *Düşünceler ve Sohbetler*, s. 173.

68 Epiktetos, 1995, s. 290.

lürsek, diğer insanları değil fakat yalnızca kendimizi suçlayalım zira bunlar (olumsuzluklar) bizim kendi yargımızdan kaynaklanmaktadır.”⁶⁹

Epiktetos, Platon’un *Sokrates’in Savunması* adlı eserinde geçen bir sahneye atıfta bulunarak, Sokrates’in zindanda olduğu ve bir gün sonra öleceğini bildiği halde ilahiler yazdığını⁷⁰ söyleyerek ölmek üzere olduğu halde onun buna aldırmadığını göstermiştir. Çünkü o ölümü kötü bir şey olarak görmüyordu.

6- Pozitif düşünmesi ve kötü kavramını olabildiğince az kullanması: Epiktetos bizim dışımızda cereyan eden, daha doğru ifadeyle, irademize bağlı olmayan durumlar için kötü kelimesini kullanmamaya özen gösterdiği gibi, günlük dilde kullanılan “kötü” kelimesi yerine de “*iyi değil*” ibaresini önermektedir.

“Birisi erken mi banyo yapıyor? Onun kötü yaptığını söyleme, fakat sadece erken banyo yaptığını söyle. Birisi çok fazla mı içiyor? Ona kötü içtiğini söyleme, fakat çok içtiğini söyle. Onun niçin öyle davrandığını bilmeden nasıl olur da kötü davrandığını söylersin ki? Ve böyle yapmazsan sen asıl dikkat etmen gerekeni görmek yerine başka bir şeyi görmüş olursun.”⁷¹

Burada o, adeta “kötü” kelimesinin zaruri açıklamalar hariç mümkünse dilden tamamen sökülüp atılmasını isteyen bir yaklaşım içindedir.

7- İradeyi hadiselerle göre ayarlamak gerektiği görüşü: Epiktetos sadece tanrısal adaleti yüceltmek ve ondan gelen her şeye hikmet nazarıyla bakmak gerektiğini savunmakla kalmayıp aynı zamanda istediğimizin aksinin olması durumunda bile irademizin, bundan hoşnut olacak şekilde eğitilmesi gerektiğini⁷² söylemiştir. *Sohbetler* adlı kitapta geçen şu pasaj bunun en güzel delilidir.

“Ölümü cesaretle beklemek, hekim iyileşmekte olduğunu söyleyince çılgınca sevinmemek, kötüleştğini söyleyince de müteessir olmamak gerekir. Zira “kötüleşmek” ne demektir. Bunun manası, canın tenden ayrılacağı vaktin yaklaşmasıdır. Bu ayrılışa kötülük diye mi bakıyorsun? Bu ayrılış vakti bugün gelme bile yarın gelmeyecek midir? Sen öldüğünde dünya yok mu olacak? Öyleyse sıhhatli iken nasıl dinginsen, hasta iken de öyle ol.”⁷³

Buradan çıkan sonuç şudur: esas önemli olan olayların irademize uygun olarak gelmesi değil, irademizin olaylara uymasındır.

8- Kötülük iyiliğin anlaşılması için vardır görüşü: Epiktetos’a göre şayet yukarıdaki durumlarla açıklanamayan bir olumsuzluk varsa onun da ancak iyiliğin değerinin anlaşılması için bir araç olarak var olduğu düşünülmelidir. Ona

69 A.g.e., s. 289.

70 Epiktetos, *Düşünceler ve Sohbetler*, s. 91.

71 Epiktetos, 1995, s. 303.

72 Epiktetos, *Düşünceler ve Sohbetler*, s. 101.

73 Epiktetos, 1995, s. 127.

göre, nasıl ki tatlıyı acıyla, temiz olmayı temizle ölçüyoruz, aynen bunun gibi kötülükle de iyiliği takdir etmiş olmaktadır. Bu anlamda Epiktetos temel felsefesine uygun olarak, burada da kötülüğün sadece bizim düşüncemizde var olan bir şey olduğunu kabul etmektedir.⁷⁴

Eğer kötülük olarak yorumlanan olayın yukarıda bahsi geçen durumlardan biriyle açıklanması mümkün gözüküyorsa bu durumda Epiktetos ya hikmet kavramına başvurmuş ya da olayın bir de ahiret süreci olduğunu hatırlatmıştır. Şimdi din felsefesinde önemli olmakla birlikte pek fazla öne çıkarılmayan ve özellikle kötülük konusu işlenirken nadiren dikkate alınan hikmet ve ahiret kavramlarına Epiktetos'un sisteminde nasıl bir yer verdiğine bakalım.

9- Tanrısal hikmete mutlak itimat edilmesi: Zaman zaman İlkçağ felsefesinde bazı filozof ve düşünürler hikmet kavramına başvurarak Tanrısal adaleti savunmuşlar ise de, onların hiçbirinde hikmet kavramı Epiktetos'da olduğu kadar etkili ve derinlikli olarak düşünce sistemlerine dâhil edilmemiştir. Geniş anlamıyla eşya ve olayların birbiriyle bağlantılı olduğunu bilme ve ona göre eyleme olarak anlaşılan hikmeti Epiktetos, "Tanrının yolunda yürümek, arzularına istikamet vermek ve aklını iyi kullanmak"⁷⁵ ifadesiyle tanımlamıştır. Ona göre, tabii olan her ne varsa onda bizim bilemeyeceğimiz bir ilahi hikmet vardır. Ancak bu âlemde bütün olaylar arasında var olan bu bağlantıları görececek bir zihin gücüne sahip değiliz. Öyleyse kötü sandığımız pek çok durum bizim bilgi gücümüzün kısıtlı olmasından kaynaklanan hikmeti göremeyişimizin sonucunda yaşadığımız hislerdir. Kısaca, Epiktetos'a göre, tek bir bireye kötü gözükene kâinat açısından iyidir ya da sonunda iyiliğe dönüşür. En basitinden kötülük denen olaylarla savaşan kişi bu sayede karakter kazanır ve olgunlaşır.⁷⁶

Epiktetos'un bu hikmete dayalı yaklaşımı bütün felsefe tarihi boyunca en çok başvurulan savunma biçimlerinden biri olmuştur. Nitekim çağdaş din felsefecilerinden olan Stephen Wykstra Tanrının işlerini sınırlı insan zihninin tam olarak kavrayamayacağını ve bu yüzden insanın bazı varlık ve olayların hangi maksatla yaratıldığını ve kötülüklerin ne işe yaradığını anlayamayacağını söylemektedir. Bu yaklaşım çağdaş din felsefesinde *İdrak Sınırlaması Müdafası* adıyla anılmaktadır.⁷⁷ Epiktetos'a göre işte bu noktada Tanrı'nın adaletine güvenmekten başka bir çare yoktur. Bu şu anlama gelir: Şayet biz olaylara tanrısal hikmet nazarıyla bakabilseydik bu âlemde kötülüğün olmadığını ayan beyan görecektik.

74 Önal, Mehmet, "Epiktetos", *Felsefe Ansiklopedisi*, cilt 4.

75 Epiktetos, *Düşünceler ve Sohbetler*, s. 76.

76 Önal, "Epiktetos", *Felsefe Ansiklopedisi*, cilt 4.

77 Peterson, 1995, s. 187.

Öyle gözüküyor ki, Epiktetos'a göre kötülük konusunda hikmet kavramının asıl fonksiyonu tanrısal sıfatlar arasında çelişki olmadığını göstermesidir. Bu konuda din felsefecisi Cafer Sadık Yaran, Tanrı'nın sadece kudret sıfatına ya da sadece adalet sıfatına öncelik vererek kötülük problemini çözmenin mümkün olmadığını söyler. Ona göre kötülük problemi ancak Tanrı'nın bu âlemi hikmete binaen bahsi geçen her iki sıfatını birlikte kullanarak yarattığını kabul ederek çözülebilir.⁷⁸ Kısaca söylersek, Tanrı'nın varlığını onun kötülüğe mani olamaması yüzünden eleştirenler aslında ona ait bu iki sıfatın arasında bir çelişki olduğundan hareket etmektedirler. Asıl amaç bir hikmetin gerçekleşmesi ise bu durumda çelişki ortadan kalkmaktadır.

Epiktetos bir yandan Tanrı'nın hikmet sıfatını tanıtmaya çalışırken, bir yandan da insanın derin ve bütüncül düşünmeye alıştırılması için hikmet yolunda ilerlemesi gerektiğini vurgulamıştır. Bu yüzden o felsefe ve filozof yerine *sophia* (hikmet= bilgelik) ve *sofos* (hikmet sahibi=bilge) kelimelerini kullanmayı tercih etmiştir. O aynı zamanda olup bitenlerin de Allah'ın hikmet sıfatına uygun olarak değerlendirilmesi gerektiğini de önermiştir. Kısacası, onun işaret ettiği *hikmet* kavramı, hem Tanrı'nın abes ve çelişik bir şey yaratmayacağına garanti olan bir sıfat olarak, hem de bu sıfatı kazanmak için çalışan filozof bilgeye ait bir özellik olarak kullanılmıştır.

10- Kötülüğü değerlendirirken ahireti de hesaba katması: Epiktetos kötülük olarak görünen pek çok olayın bir nevi imtihan aracı olduğunu söylemektedir. Bu açıdan, bir aracın ya da zorluğun iyi bir amaca ulaşmak için kullanılmasını kötülük olarak okumamak gerekir, görüşündedir. Çünkü ahirette insanların dünya imtihanı sayesinde kazanmış oldukları cevherleri göstermesi istenecek ve sonunda mükâfatı kazanıp kazanmadığı ölçülecektir.⁷⁹ Bir başka yerde ise Epiktetos Tanrı'nın hiçbir şeyi ihmal etmediğini ve bu dünya hayatının bir imtihan olduğunu şu ifadelerle dile getirmektedir:

“Tanrı beni imtihan ediyor, benim iyi bir asker, iyi bir vatandaş olup olamayacağımı anlamak istiyor, hâl ve hareketlerimle insanlar arasında kendisinin varlığına tanıklık etmemi istiyor.”⁸⁰

Epiktetos'ta o kadar güçlü bir ahiret inancı vardır ki o kötülük olarak bilinen ölümün bile insanı ahirete gönderen kestirme bir yol olduğunu dile getirmektedir.

78 Cafer Sadık Yaran, “Leibniz’de Teodise ve Savunma”, *Felsefe Dünyası*, sayı 29, Temmuz, 1999-1.s. 81.

79 Epiktetos, *Düşünceler ve Sohbetler*, s. 160.

80 Epiktetos, *Düşünceler ve Sohbetler*, s. 149.

“Bizi öldüren bir kılıç, bir tekerlek, bir deniz, bir kiremit ya da bir zorbadır. Seni ahirete ulaştıracak yolun ne önemi var? Hepsi birbirine müsavi (değil mi?). Bu yolların en kısılarından biri seni bir zorbanın ahirete yolladığı yoldur. Bir zorba, bir insanı kesinlikle altı ayda öldürmez. Hâlbuki bir hastalık yıllarca sürebilir.”⁸¹

V. Sonuç

Epiktetos’un, bazen rasyonel akıl yürütmelere, bazen eylemlerin sonuçlarına bazen de betimleyici açıklamalara dayanarak hükümler çıkarması ve görüşlerini kaderci bir dille sunması felsefi anlamda bir eksiklik ya da zaaf olarak eleştirilebilir. Ancak, biz bu eksikliğin onun akıl yürütme tarzından mı yoksa kendi eliyle yazdığı bir eser bırakmamasından mı kaynaklandığını tam olarak bilemiyoruz. Bu anlamda onun kendi eliyle bir eser yazmış olmaması açısından Sokrates ile benzer bir kaderi paylaştığını söyleyebiliriz. Aslında, onun ilk başta daha çok öğüt verici ve buyurucu cümlelerden kurulu halk bilgeliği şeklinde algılanan mutluluk öğretisine, din felsefesinin kavramları ile yaklaşıldığında onun çok ciddi bir teodise oluşturduğu kolayca görülmektedir. Fakat bu teodiseyi başka teodiselerden ayıran temel özellik, onun bir yönüyle kötülüğün gerekliliği ya da kaçınılmazlığını öne çıkaran *Optimist Teodiselere*, bir yönüyle de Tanrı ve sıfatlarını korumaya adanmış bir *İlahi Adalet Savunmasına* benzemesidir. Bu açıdan o, aynen Leibniz gibi hem bir teodise geliştirmiş hem de etkili bir savunma yapmıştır diyebiliriz.

Genel anlamda, Epiktetos’un ortaya koyduğu teodise adeta onun, kötülüğü algı, anlam ve tanım olarak değiştirmeye ve onu yalnızca insana ait iradi davranış alanıyla sınırlamaya yönelik bir mücadele içinde olduğunu göstermektedir. Onu diğer din felsefecilerinden farklı kılan da işte bu mücadeleyi sadece şüpheleri gidermek ve muarızlarına cevap vermek için değil, aynı zamanda mutlu bir hayat tarzının gereği olarak görmesidir. Bu yüzden onun savunmasını içeren görüşleri, soğuk ve sıkıcı ifadelerle anlatılan bir din felsefesi değil, sıcak ve hayatın bütününe kuşatıcı bir hikmet öğretisi olarak her tabakadan insanın zevkle okuyacağı fikirler olarak algılanmıştır. Ancak, bütün bir ömrünü Tanrı’nın varlığı ve sıfatlarını savunmaya adanmış ve O’nun varlığı ve sıfatlarına yöneltilen bütün eleştiri, şüphe ve inkârlara cevap vermek için çabalamış samimi bir düşünür olarak Epiktetos’a din felsefesi açısından gereken kıymetin verildiğini söylememiz mümkün değildir. Hâlbuki o öğretisi içine din felsefesinin bütün boyutlarını büyük bir ustalıklarla sindirmiştir. Öyle ki 18. yüzyıldan sonra öne çıkan hemen hemen her din felsefesi sorunu için onun görüşlerinde direk ya da dolaylı olarak verilmiş bir cevap bulmak mümkündür.

81 Epiktetos, a.g.e. s. 92.

Onun bu makalede ortaya konan görüşleri tahlil edildiğinde şu üç konuda çağdaş din felsefesine ciddi katkılar sağlayacağı ve bazı açılımlara imkân vereceği anlaşılmaktadır. Bunlar: (1) Kötülük problemini mutluluk öğretisi ve hayat anlayışı ile birlikte bir bütün olarak ele alması, (2) kötülük problemini aşmada kullanılmak üzere, *hikmet ve ahiret* kavramına dikkat çekmesi, ve son olarak da (3) teist olmayan din felsefecilerinin, *kötülük varsa Tanrı yoktur*, önermesini tersine çevirerek *Tanrı varsa kötülük yoktur*, şeklinde ifade edilecek bir karşı argüman geliştirmiş olmasıdır.

Öz

Kötülük Problemine Epiktetos'un Mutluluk Öğretisiyle Bakmak

Bu makalede, Roma Stoası temsilcilerinden biri olan Epiktetos'un (55-135), kötülük problemi (*teodise*) hakkındaki görüşleri değerlendirilecektir. Bunun için önce, din felsefesinde kötülük probleminin genel anlamda açıklaması yapılacak ve bu bağlamda, son yıllarda din felsefecilerinin yaptığı *teodise* ve *savunma* ayırımına dikkat çekilecektir. Daha sonra, insanlık tarihinde öne çıkan bazı destan ve dinlerde geçen ve batı felsefe geleneğinde ortaya konan kötülük konusundaki yorumlar ele alınacaktır. İşte bu tarihi zeminde Epiktetos'un, Tanrı'nın varlığı ve adaletini hedef alan eleştirilere karşı geliştirdiği bir nevi *savunma* olan mutluluk öğretisi onun eserlerinden yapılan alıntılara dayanarak işlenecektir. Makalenin sonuç bölümünde ise Epiktetos'un *teodise* görüşünün din felsefesine ne gibi katkılar sağladığına ve ayrıntılarının neler olduğuna işaret edilecektir.

Anahtar Kelimeler: *Epiktetos, din felsefesi, kötülük problemi, savunma, mutluluk öğretisi.*

Abstract

Looking at the Problem of Evil through Doctrine of Happiness of Epictetos

In this article, Roman Stoic Epictetos' (55-135) ideas on theodicy will be treated. For this, first, it will be set forth in general meaning of "theodicy" in philosophy of Religion and in this context, differences between the concept of "defence" and "theodicy" in current philosophy of religion will be pointed out. Then, for the most part of remarks of theodicy which took place in epic poems, religions and the western philosophies, will be dealt. In this historical ground, Epictetos' ideas, as a kind of theodicy and defence against both the denial of existence of God and criticism on justice of God, will be treated with the help of references taken from his own words. In conclusion, the effects of Epictetos' ideas on the philosophy of religion will be indicated and detailed.

Keywords: *Epictetos, theodicy, philosophy of religion, defence, doctrine of happiness*

Kaynaklar

- Albayrak, Mevlüt, Tanrı ve Süreç, Fakülte Kitabevi, Isparta, 2001.
- Arslan, Ahmet, Felsefeye Giriş, Vadi Yayınları, Ankara, 2001.
- Aslan, Adnan, Tanrının Varlığına Dair Argümanlar (Ateist Din Felsefesi Eleştirisi), İSAM Yayınları, İstanbul, 2006.
- Aydın, Mehmet S., Din Felsefesi, İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İzmir, 2002.
- Aydın, Mehmet S., Tanrı-Ahlak İlişkisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1991.
- Brun, Jean, Stoacılık, çev. Medar Atıcı, İletişim Yayınları, İstanbul, 1997.
- Çevik, Mustafa, David Hume ve Din Felsefesi, Dergah Yayınları, İstanbul, 2006.
- Epiktetos, Düşünceler ve Sohbetler, çev. Burhan Toprak, MEB Yayınları, İstanbul, 1989.
- Epiktetos, Düşünceler ve Sohbetler, çev. Cemal Süer, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2007.
- Epictetus, The Discourses The Handbook, Fragments, çev. Robin Hard, Everyman, London, 1995.
- Gılgamış Destanı, çev. Sevin Kutlu, Teoman Duralı, Hürriyet Yayınları, İstanbul, 1973.
- Gökberk, Macit, Felsefe Tarihi, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1980.
- Hick, John, Philosophy of Religion, Prentice, Inc., Englewood Cliffs, New Jersey, 1973.
- Kranz, Walthert, Antik Felsefe Metinler ve Açıklamalar, çev. Suad Y. Baydur, Sosyal Yayınları, İstanbul, 1984.
- Leibniz, G. W., Theodice Denemeleri, çev. Hüseyin Batu, MEB Yayınları, İstanbul, 1986.
- Önal, Mehmet, “Epiktetos”, *Felsefe Ansiklopedisi*, cilt 4, Babil Yayınları, 2007.
- Önal, Mehmet, “Sokrates’in Tanrı Anlayışı”, *Ekev*, Sayı: 32, Yaz, 2007.
- Özcan, Zeki, Din Felsefeleri Yazıları I, Alfa, İstanbul, 2001.
- Peterson, Michael, William Hasker, Bruce Reichenbach, David Basinger, Akıl ve İnanç: Din Felsefesine Giriş, çev. Rahim Acar, Küre Yayınları, İstanbul, 2006.
- Platon, Mektuplar, çev. İrfan Şahinbaş, M.E.B. Yayınları, İstanbul, 1997.
- Bertrand Russell, History of Western Philosophy, s. 277.
- Rafiz, Manafov, John Hicke'nin Din Felsefesinde Kötülük Problemi ve Teodise, İz Yayıncılık, İstanbul, 2007.
- Taylan, Necip, İslam Düşüncesinde Din Felsefeleri, Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Vakfı Yayınları, İstanbul, 1997
- Tillich, Paul, Din Felsefesi, çev. Zeki Özcan, Alfa, İstanbul ve Bursa, 2000.
- Yaran, Cafer Sadık, “Leibniz’de Teodise ve Savunma”, *Felsefe Dünyası*, sayı 29, Temmuz, 1999-1.
- Yaran, Cafer Sadık, Klasik ve Çağdaş Metinlerde Din Felsefesi, Etüt Yayınları, Samsun, 1997.
- Yaran, Cafer, Sadık, Kötülük ve Theodise, Vadi Yayınları, Ankara, 1997.
- Yazıcı, Sedat, “Epiktetos’un Ahlak Felsefesinde Akılcılık ve Doğalcılık”, *Felsefe Dünyası*, sayı 29, Temmuz 1999-1.